

СЕМАНТИКО-СТРУКТУРНА ОРГАНІЗАЦІЯ КАТЕГОРІЇ МОДАЛЬНОСТІ (ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА)

Твтяна НЕСТЕРЕНКО (Кіровоград, Україна)

Стаття присвячена окресленню загальних рис типології, семантики та структури категорії модальності.

Ключові слова: функційно-категорійна граматики, граматична категорія, міжрівневі категорії, модальність, реальність / ірреальність.

The article is devoted to the general typology, semantics and structure of the category of modality.

Key words: functional-categorical grammar, grammar category, interlevel categories, modality, reality / unreality.

Особлива значущість модальності в процесах пізнання, комунікації, виявлена в потенційно закладеній у цій категорії здатності кваліфікувати висловлення з погляду його відповідності чи невідповідності дійсності, пояснює сталій інтерес до неї лінгвістів, котрі прагнуть пізнати феномен цього мовного явища, його категорійного облаштування, принципів й механізмів об'єднання мовних явищ у загальний клас модальних, визначити реєстр категорій, підпорядкованих реалізації модальних значень на системному й функційному рівнях мовної організації. Це робить питання про природу, принципи формування, категорійну належність, межі, структуру й типи мовних категорій, об'єднаних центральними модальними значеннями та деякі інші визначальними для ось уже декількох етапів розвитку вітчизняної та зарубіжної лінгвістики. Науковий результат пошуків у сфері модальності здебільшого залежить від цільових установок та панівних поглядів на природу мови в певний історичний період, а також від того, яка функція мови чи який елемент її структури є домінуючим для дослідника.

Дослідження мови в найбільш загальному вигляді можна визначити як дослідження категорій у мові. У руслі опрацьовуваної у вітчизняному мовознавстві граматичного напрямку проблема модальності особливо актуалізується. Нова академічна граматики української мови, на думку І. Р. Впхованця, має бути граматикою функційно-категорійною, об'єктом якої є передовсім граматичні (синтаксичні, морфологічні, словотвірні) одиниці і принаманні їм граматичні категорії з детальним опрацюванням правил їхнього функціонування [4, с. 4]. Очевидно, що категорійна граматики у своєму вияві в конкретній мові не може бути сформована, якщо в її системі існують одиниці чи значення поза межами її категорій. Як справедливо наголошує В. М. Барчук, «можна дискутувати про обсяг, віднесеність і засоби реалізації категорій, але критерії їх встановлення мають бути єдиними» [2, с. 67].

Проблема типології категорій та їхніх компонентів полягає у встановленні принципів та критеріїв категорійної ідентифікації. Однією з класифікаційних засад вивчення граматичних категорій є трактування їх як двобічних мовних явищ, що мають план значення (семантику) і план вираження (формальні показники семантики). Тенденції пріоритетності значення над формою набувають розвою в сучасній українській граматиці, роблячи її функційною та вільною від позначеного формалізованістю суто класифікаційно-описового принципу. Разом з тим, статус регулярної двобічної залежності, позначений тим, що кожне мовне значення потребує формального вираження, а формальне варіювання має стосунок до кожного окремого випадку, допомагає з'ясувати механізм співвідношення семантичного і формально-граматичного змісту у внутрішньокатегорійній структурі. Це позбавляє український варіант функційної граматики від абсолютного зв'язування семантичної функції, яке уможливорює визначення та систематизацію категорій у граматиці, що ґрунтуються не на понятті власне категорій, оскільки орієнтовані на різноманітні поняття, які не підпадають під єдину структурно-системну типологію (пор. роботи російських граматистів у напрямку функційної граматики, базованої на принципі поля, що мають абсолютного зв'язування семантичного доміную [6; 13]). Тож віднесеність до якого мовного рівня виявляє модальність і чи можна вважати її граматичною категорією? Маємо на меті в загальних рисах окреслити типологію, семантику та структуру категорій модальності.

Грамматичні категорії засвідчують системний характер мови, всю її потенційну і результативну спрямованість. Серед категорій граматики статус вершинних мають синтаксичні, їм підпорядковані морфологічні та словотвірні категорії, останні з яких займають проміжне місце в цій системі [4, с. 4]. Узагальнивши теоретичні проблеми граматичних категорій, Н. М. Костусяк пропонує таке поняття граматичної категорії: «граматичні категорії структуровані системою підпорядкованих морфологічних, синтаксичних та словотвірних категорійних одиниць. Як поняття вищого рівня, вони відображають найзагальніші властивості граматичних значень (у плані змісту, підведених під закон оформлення (у плані вираження))» [10, с. 20].

Однак функціонування одиниць спричиняє до певних протиріч в інтерпретації мовного матеріалу її визнання асиметрії між формою та змістом і розуміння того, що деякі мовні явища функційного рівня за змістом і формою не можна обмежити жорсткими рамками класичних категорій, де кожному значенню відповідає спеціальний граматичний засіб. Категорії, які виявляють стосунок до різних мовних ярусів, становлять особливу складність для класифікації. Вивченню цих одиниць приділяли увагу Ш. Баллі, В. В. Виноградов, Н. Ю. Шведова, Г. О. Золотова, В. Б. Касевич, О. О. Бондарко, М. В. Всеволодова. В українському мовознавстві внесок у студіювання категорій, що виявляють ознаки кількох мовних ярусів, зробили О. С. Мельничук, І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, А. П. Загнітко, М. В. Мірченко, М. С. Скаб, М. І. Калько та ін. Структура та семантика складних категорій стали об'єктом у наукових розвідках В. М. Барчука, Н. М. Костусяк [2; 10]. Кваліфікують багатовекторні категорії по-різному: як універсальні категорії (В. В. Виноградов, М. В. Всеволодова), функціонально-семантичні категорії (О. В. Бондарко), надкатегорії (М. В. Мірченко), міжрівневі категорії (І. Р. Вихованець, Н. М. Костусяк, В. М. Барчук). Функційно-категорійна грамика використовує термін міжрівневі категорії. Серед таких одиниць визначають категорію відмінка іменника, валентності дієслова, категорію ступенів порівняння прикметників і прислівників та темпоральність і модальність. Визнання міжрівневого статусу низки категорій, на наш погляд, не означає тотожності їх організації та навряд чи вирішує питання ієрархічності в системі категорій, адже ці одиниці виявляють неоднаковий ступінь складності семантики, структури, різний статус. Найбільшу складність з-поміж них виявляє семантико-структурна організація категорій темпоральності та модальності, які варто визнати надкатегоріями.

Під терміном міжрівневі категорії в українській розуміють «комплекс протиставлених одна одній категорій та грамем, що поєднують властивості двох або більше рівнів із домінуванням якогось одного з них і мають певну сукупність спеціалізованих граматичних форм вираження» [10, с. 44]. На нашу думку, це визначення характеризує багатовекторні категорії з боку їх форм, воно позбавлено вказівки на один з

найголовніших параметрів організації категорії, важливої особливо для міжрівневих величин, – узагальненого змісту ознак, що лежать в основі об'єднання в категорію різнорівневих величин. Стає очевидним, що ієрархічна структура має виявляти семантичну доміанту, яка розгортається від узагальненого змісту ознак в надкатегорії до конкретнішого і часткових її виявів у категоріях і підкатегоріях. З цього боку модальність, слід визнати загальнограматичною категорією, надкатегорією (пор. характеристику темпоральності [2]). «Загальнограматичні категорії єдині, а вияв цих категорій на різних структурних рівнях граматички визначає функційно-семантичні особливості, особливості форми та вираження, що зумовлює виокремлення морфологічних, синтаксичних та словотвірних категорій, які знаходяться у ієрархічних співвідношеннях. У зв'язку із зазначеним вище, а також керуючись концепцією двобічності граматичних категорій, диференціюємо модальність з огляду на таке. По-перше, з опорою на прототипне, базове значення і відношення модальності, яке формує підґрунтя граматичної семантики надкатегорії (семантичний зміст надкатегорії і семантичний зміст її категорій, підкатегорій). По-друге, з огляду на міжрівневу структуру категорії, оскільки структурний критерій тісно пов'язаний з диференціацією і визначає формальний характер категорії модальності.

Основною умовою (критерієм) виділення граматичних категорій є «володіти власним змістом, своїм підґрунтям у плані лінгвістичної онтології» [7, с. 42]. Мова має власну онтологію, яка існує у вигляді мовної здатності та реального використання мови, хоча її до певної міри зумовлена когнітивною функцією мови. Керуючись тим, що семантичний зміст надкатегорії модальності ґрунтується на прототипному значенні та гіпотезою, що «прототипний підхід базується на уявленні про певний типовий зразок, навколо якого формуються категорії», а «для граматичних категорій як для природних об'єктів, з погляду мови, є характерною прототипна структура» [3, с. 5], за основу категоризації модальності беремо з'ясування прототипів – базових значень і відношень модальності. Для загальнограматичної категорії, як-от модальність, цей процес є складним, але водночас актуальним: труднощі пов'язані не тільки з потребою знайти те особливе консолідувальне значення, яке б стало об'єднувачем для складної різнорівневої структури модальності, а й з найвищим рівнем абстрактності формально-значеннєвої природи цієї категорії.

Мова покликана відображати та інтерпретувати процес пізнання світу і самої мови, але якщо деякі категорії лінгвістично інтерпретують фундаментальні онтологічні категорії, як-от концепт кількість формується у свідомості, а далі набуває оформлення в мові внаслідок відображення кількісних параметрів об'єктів дійсності, формуючи граматичну категорію числа; специфіка категорії темпоральності полягає в тому, що вона лінгвістично інтерпретує фундаментальну онтологічну категорію часу, то такі категорії, як модальність, є кваліфікаторами не тільки дійсності, скільки активним свідомим відображенням цієї дійсності людиною, свідченням здатності індивіда до вельми складної взаємодії із середовищем. В. З. Панфілов вважає, що категорія модальності є формою концентуалізації відбитого в людській свідомості «характеру зв'язків у самій дійсності» та «оцінки адекватності цього відображення, сформульованого суб'єктом думки» [12, с. 42].

Науці відомі спроби визнати базовою для модальності семантику «оцінка», яка отримує підґрунтя з огляду на те, що «... містять якісну кваліфікацію відношення мовлення до дійсності» [1]. Відповідно, модальність трактовують як категорію, що виражає оцінку мовцем висловлювання щодо дійсності. На думку Г. П. Немца, структурна схожість модальності та оцінки впливає ось із чого: «модальна оцінка є відображенням елементарного мисленнєвого акту і постає передумовою передусім існування оцінювального суб'єкта (хто оцінює?), об'єкта (що оцінюється) і самого результату оцінки» [11, с. 11–12]. Таким чином, наголошуючи, що семантичною доміантою дефініції модальності може бути оцінка, автори концепції до модальних відносять з-поміж інших якісну оцінку дескриптивного змісту висловлювання за ознаками «добре / погано». В українському мовознавстві слово «оцінка» як семантичну доміанту функційно-семантичного поля модальності застосовує В. М. Ткачук, який провадить думку, що мовець оцінює зміст речення та, виражаючи його у висловленні, вказує слухачу на те, приміром, що це висловлення не відображає реальний стан речей, а передає модельовану дійсність, наявну в

психіці мовця, тобто підкреслює гіпотетичність чи ірреальність, необхідність чи можливість та ін., вказує на специфічне існування певного конструкту свідомості [14, с. 48]. Слід визнати, що оцінність лише частково пов'язана з семантичною модальністю: тут очевидна точка зору мовця, його ставлення до змісту висловлювання, але не завжди достатньо чітко виражено відношення змісту висловлювання до дійсності. Оцінність доцільно розглядати як особливу семантико-прагматичну сферу, яка взаємодіє з модальністю (як один з елементів її оточення, середовища).

Значно продуктивнішою виявляється кваліфікація модальності як інтерпретатора реальності / ірреальності. Однак слід визнати, що ця семантика не має нічого спільного зі світоглядною категорією ірреальності, пов'язаною з концептами ірреального світу і репрезентацією знань про потойбічний світ та його суб'єктн, що мають містичну, надприродну силу. Людська свідомість пов'язує ірреальність із предметам та явищамн, які не побутують, оскільки не є фактом дійсності, а фігурують лише у свідомості мовця, їх не можна пізнати органамн чуття, існує лише система уявлень про них. У цьому сенсі ірреальне є абстракцією. Певним чином цю ідею втілено в іменниковій лексико-граматичній категорії конкретності / абстрактності, де абстрактні іменники називають поняття, що не мають реального втілення (хоч виникнення та існування їх неможливе без такої реальності), але теорії речення таке розуміння ірреальності стосунку не має.

Інший аспект реальності / ірреальності використовують, характеризуючи модальність речення, «суб'єктивно-об'єктивне відношення змісту висловлювання до дійсності» [9, с. 142]. В. З. Панфілов відзначає, що в цьому разі терміни «реальне» і «нереальне» неоднозначні: вони можуть позначати або такий зміст речення, що виражає існування об'єктивного зв'язку з дійсністю (реальність) чи заперечувати цей зв'язок, або адекватно (реальність) чи неадекватно (ірреальність) репрезентувати об'єктивний світ. У першому разі протиставлення реальне / ірреальне полягає в протиставленні стверджувального і заперечного речень. На думку В. Г. Адмоні, речення не тільки відображає об'єктивну дійсність, але й містять певне відношення до відображених у ньому об'єктивних зв'язків. Оцінка цього змісту з погляду його реальності має різну скерованість, але передусім позитивну (ствердну) або заперечну [1, с. 163]. Услід за російським мовознавцямн до модального комплексу вводять заперечення й деякі українські дослідникн. Однак вітчизняна граматика, яка зараховує модальність до категорій синтаксичних, співвідносить модальність із предикативним комплексом, і, хоча й визнає інтерпретативний характер стверджувальних та заперечних форм, але не вважає їх модальнимн смисламн [5, с. 4], бо вони не відображають значень, закладених у визначенні модальності. В іншому разі йдеться фактично про відповідність чи невідповідність змісту висловлювання дійсності, що стосується питання істинності / хибності висловлювання, які знаходяться поза компетенцією лінгвісткн [8, с. 94]. Слід визнати, що граматичні категорії, зокрема модальність, не завжди є точним віддзеркаленням світоглядних. Наприклад, «вершинна граматична семантика мовного знака, через яку реалізується система мови, – предикативність, має в структурі єдиний онтологічний змістовий компонент – темпоральність» (2, с. 64), модальність же не вносить нового значення в семантику речення, вона ніби нашаровується на цю семантику, співвідносячи речення-висловлення з дійсністю.

Тлумачити модальність варто, обмежуючи «стосунок висловлення до дійсності» прототипним відношенням «реальності / ірреальності», яке «встановлюється мовцем», тоді з кола значень, котрі приписуються модальності, можна вилучити по-перше, емоційну і якісну оцінку мовцем змісту висловлювання; по-друге, значення афірмативності / негативності, що відображають наявність чи відсутність об'єктивних зв'язків між предметамн, ознакамн, подіямн, про які йдеться в реченні. Для категоризації модальності принципним є відмежування її від синтаксичної категорії комунікативного спрямування – категорія настановн, вони взаємодіють і за широкого розуміння модальності об'єднуються в комплексі категорій останньої. За таких умов модальність розглядається як гіперкатегорія, куди входять широкое коло явищ, неоднорідних за змістом, синтаксичнимн особливостямн і сукупностямн форм. Дійсно, ці категорії перетинаються у своїх зв'язках і взаємовпливах, але не накладаються одна на одну [9].

Як видно, наскрізною семантичною доміантою модальності є протиставлення реальність / ірреальність, установлене мовцем. На одному полюсі шкали перебуває значення «реальність» у вузькому розумінні (фактична), на іншому – «ірреальність» (гіпотетичність). Це дає підґрунтя простежити поступові переходи від фактичної реальності до реальності в широкому значенні через сферу потенційності у напрямку до ірреальності. На крайніх точках полюсів значення абсолютизуються і створюють опозицію, яка виявляється в категорійній організації міжрівневої надкатегорії модальності, що охоплює значення реальності (категорія індикатива), потенційності (категорії можливості та необхідності) та ірреальності (категорії опатива та імператива). Це означає, що ознаки її характеристики основного (узагальнювального) модального протиставлення реального / ірреального, що формуються в нашій свідомості у вигляді тих чи тих концептів, не обмежуються одним конкретним об'єктом, а поширюються на певні класи об'єктів. Дещо інший погляд на структуру міжрівневої категорії модальності репрезентувала Н. М. Костусяк, яка виокремлює в структурі цієї надкатегорії морфологічну модальність, синтаксичну модальність, лексико-граматичну модальність [10].

Отже, категорія модальності належить до загальнограматичних категорій, які, маючи стосунок до комунікативного рівня синтаксису, є виразниками значень найвищого рівня мовної абстракції. Слід констатувати інтерпретативний характер змісту (реальність / ірреальність) цієї категорії. У системі граматичних категорій модальність є надкатегорією, яка семантично розщеплюється на реальність, потенційність, ірреальність. Структурно ці категорії розмежовуємо на морфологічні та лексико-граматичні. До морфологічних (грамемних) належать категорії реальності та ірреальності, оскільки вони виражені відповідно морфологічними категоріями часу (реальність) і способу (ірреальність). До лексико-граматичних зараховуємо категорію потенційності, репрезентовану лексико-граматичною категорією модальних дієслів, прикметників та прислівників модальної семантики. Очевидно, що категорія модальності в структурно-семантичному аспекті потребує більш детального розгляду.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Адмони В. Г. Введение в синтаксис современного немецкого языка / В. Г. Адмони. – М. : Издательство литературы на иностранном языке, 1955. – 391 с.
2. Барчук В. М. Грамматична категорія темпоральності : семантико-структурний аспект / В. М. Барчук // Мовознавство. – 2011. – № 6. – С. 64-76.
3. Болдырев Н. Н. Категории как форма репрезентации знаний в языке / Н. Н. Болдырев // Концептуальное пространство языка : Сборник научных трудов. – Тамбов : ТГУ, 2005. – С. 16-39.
4. Вихованець І. Р. Теоретичні засади категорійної граматики української мови / І. Р. Вихованець // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського : [зб. наук. праць. Серія : Філологія]. – Вінниця, 2000. – Вип. 2. – С. 3-6.
5. Вихованець І. Р. Дієслівно-іменниковий граматичний тип української мови / Іван Вихованець // Українська мова, – 2012. – № 2. – С. 3-10.
6. Всеволодова М. В. Поля, категории и концепты в грамматической системе языка / М. В. Всеволодова // Вопросы языкознания. – 2009. – № 3. – С. 76-99.
7. Городенська К. Г. Онтологічні параметри граматичних категорій способу та часу / К. Г. Городенська // Мовознавство. – 1997. – С. 39-42.
8. Зеленщиков А. В. Пропозиция и модальность / А. В. Зеленщиков. – [изд. 2-е, доп.]. – М. : Книжный дом «Либроком», 2010. – 216 с.
9. Золотова Г. А. Очерк функционального синтаксиса русского языка / Г. А. Золотова. – М. : Наука, 1973. – 351 с.
10. Костусяк Н. М. Структура міжрівневих категорій сучасної української мови : монографія / Н. М. Костусяк. – Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2012. – 452 с.
11. Немец Г. П. Семантико-синтаксические средства выражения модальности в русском языке / Г. П. Немец. – Ростов-на-Дону : Изд-во Рост. ун-та 1989. – 144 с.
12. Панфилов В. З. Гносеологические аспекты философских проблем языкознания / В. З. Панфилов. – М. : Наука, 1982. – 357 с.
13. Теория функциональной грамматики: Темпоральность. Модальность / [А. В. Бондарко, Е. Н. Беляева, Л. А. Бирюлин и др.]; под ред. А. В. Бондарко. – Л. : Наука, 1990. – 263 с.
14. Ткачук В. М. Категорія суб'єктивної модальності / В. М. Ткачук. – Тернопіль, 2002. – 240 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Тетяна Нестеренко – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Наукові інтереси: словотвір, морфологія, проблеми функціональної граматики української мови.